

*Kiért szól a hidasi harang...?**– avagy a történelemben vetett ember felelőssége**(Váratlan megbízatás)*

Egyik barátom vaskos könyvet nyomott a markomba, s mindjárt egy kérést is csatolt hozzá: „Nézd meg, igaza van-e? Neked igazán tudnod kell, hogyan is némult el a hidasi harang.”

Hogy barátom a harangügyben miért nekem nyújtja be „interpellációját”, az egyáltalán nem lepett meg. Pár hónapja ugyanis, a 2010-es Nemzetközi Könyvfesztiválra jelent meg *Emelt fővel* című szociográfiám új kiadása, amelynek első fejezete éppen a vándorútra kelő hidasi harang történetét mondja el. Mondhatnám úgy is, a könyv a bizonyosága, hogy *hallottam* már *valamit harangozni* a hidasi harangról.

Az előbb említett baráti kérés a vaskos könyv (*Minderbeiten und Mehrbeiten in ihren Wechselbeziehungen im südstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag. Ünnepi kötet Gerhard Seewann 65. születésnapjára*) egyetlen tanulmányára vonatkozott, amelynek szerzője *Nobert(!) Spannenberger*, címe pedig: *Az író felelőssége, avagy hogyan némult el a hidasi harang?*

Első pillantásra úgy gondoltam, az 1934. júniusi haranglopás ügyét néhány oldalon tisztázni lehet. Ahogy azonban válaszomat írni kezdtem, egyik kérdés maga után vonta a másikat, az írói felelősség tisztázása összefonódott a magyarországi német kisebbség tragikus sorsával, a megvádolt Illyés Gyula és Fülep Lajos neve mellett felmerült Bleyer Jakab neve is, és mindenekelőtt az 1938-ban megalakult Volksbund. Olyan kérdésekkel is szembe kellett néznem, hogy mi határozza meg a nemzeti identitást, elképzelhető-e a kettős identitás, s hogyan kapcsolódik egymáshoz Trianon, a nemzetiszocializmus megjelenése térségünkben és a hazai német nemzetiség csupán identitást megőrzőnek deklarált politikai mozgalmi. Kik a felelősek és kik az áldozatok? A felelősség hogy oszlik meg a kitervelők, a végrehajtók és a valódi tettesek között? Mindez hogy függ össze a nagyhatalmi politikával, amely sohasem békét köt, s célja mindig a megtorlás? Ki volt a magyar írónak készülő Eötvös-kollégista Basch Antal Ferenc? Kik voltak a „német utazó diákok”? Milyen szerepe volt Gratz Gusztávnak a Volksbund megalakulásában? És végül az 1945-öt követő migráció eseményei, azaz a második Trianont követően a magyarok felvidéki, délvidéki és erdélyi kiűzésének és a németek kitelepítésének története. A rövid válasz lassanként terjedelmes tanulmánnyá növekedet, amelynek alább csupán egy részlete következik.

A máig vitatott kérdéseket vizsgáló, alaposan dokumentált tanulmány teljes szövege rövidesen megjelenik a PONT Kiadó nemzetközi „Conflux” sorozatában magyar és német nyelven.

(A hidasi haranglopás és ami körülötte van)

Gondolom, joggal feltételezem, hogy a 76 évvel ezelőtt, 1934 júniusában néhány napra az újságok címlapjára került szenzációt, a hidasi harangügyet vajmi kevesen ismerik, és akik hallottak róla valamit, azok is megbocsátják, ha az anekdota illő történet lényegét röviden összefoglalom.

A harmincas évek Európájában nem volt könnyű eligazodni. A magyar politikai élet központi kérdése a trianoni béklyók fokozatos lazítása, a kisantant megmegújuló mesterkedéseinek semlegesítése. A belső szociális kérdések megoldása mellett minden eszközt meg kell ragadnia, hogy kilépjen abból a nemzetközi elszigeteltségből, amely a trianoni békeszerződés legsúlyosabb átka. A hazai és a nemzetközi sajtó ijesztően sokat szónokol a békés megoldásokról, miközben szomszédságunkban, Ausztriában és főképp Németországban olyan események zajlanak, amelyek „alkotmányosságuk” ellenére sem ígérnek semmi jót. Főként Hindenburg és az egyre erősödő nemzeti szocialista párt birkózására gondolok. A megismételt választásokra, a „bohém” pártvezető (Hindenburg nevezte így Hitlert) feltételeinek, mondhatnám „ultimátumának” visszautasítására (1932. november 24.), majd a végső fegyverletételre: Hitler Adolf kancellári kinevezésére (1933. január 30.). Az ultimátum hallatára református pap nagyapám halottas ágyán, a pécsi kórház belosztályán az elkerülhetetlen háború borzalmairól vizionált. A német kommunisták viszont politikai elemzéseiktől elvakulva (kommunista szokás) voltaképpen örültek, hogy a pojáca Hitlert látják a kormányrúdnál, „mert azt hitték, ez csak átmeneti komédia, a saját hatalomátvételük előjátéka lesz” (Paul Johnson: *A modern kor.* 320). Eszükbe sem jutott, hogy egy Leninhez mérhető terrorista diktátor markába kerültek.

Az apokalipszis rémületében haldokló nagyapám egyébként teológus korában társaival együtt elhatározta, hogy egy-egy szegény sorsú diákot pártfogásukba vesznek, anyagilag és szellemileg támogatják. Nagyapám egy tiszai halász tehetséges gyerekét, Mezey Pált vette pártfogásába. A pártfogás halálíg tartó barátsággá erősödött, s édesanyám 1925-ben egyik koszorúslányának Pali bácsi tizenhárom éves Mária lányát választotta. Ez a koszorúslány lett később a magyar színjátszás egyik büszkesége, Mezey Mária. Aki már betegen, állandó légszomjjal küszködve, egyik utolsó rádiószereléseként mégis elvállalta, hogy Ajtai Andorral, Török Tamás rendezésében eljássza *Hintz néni* című hangjátékom címszerepét. Mindezt annak illusztrálására idéztem fel, hogy bemutassam, hogyan szövődik az a hatalmas hálórendszer, amely magába foglalja a szegény tiszai halászt, a teológiai hallgatót, a későbbi református papot, és végül a legmagasabb művészetet is bekapcsolja ebbe a hálórendszerbe, amelyet magyar társadalomnak nevezünk.

Ennyit a háttérrel. Az előtérben pedig megjelenik hidasi harangunk.

1934. június 1-jén, Budapesten, a Kálvin téri református templom előtt ugyanis különös látvány fogadta a reggel munkába sietőket. A rácsokkal elkerített előtérben egy asztalra állított kicsinyke harang volt látható. Ötven centi magas, hozzávetőlegesen ugyanekkora átmérőjű, úgyhogy inkább beillett nagyobbfajta csengőnek, mint templomi harangnak. A piros-fehér-zöld drapériával

leterített asztalka körül egyensapkás diákok ácsorogtak, és ha valaki nem sajnálta az idejét, még a felpántlikázott harangocska oldalának döntött aranykeretű tábla feliratát is elolvashatta:

*A hidasi harang,
A magyarság temetőjéből hoztuk, hogy az ország szívében
hirdesse a magyar feltámadást.
A Turul Szövetség magyar érzésű ifjúsága.*

Bizonyára sokaknak rémlett ez a név – Hidas –, hiszen az elmúlt napokban a fővárosi lapok is hírt adtak arról, hogy az egykor színmagyar Hidason elnémult a harang, és a kiháló református egyház templomzáró istentiszteletét május 27-én, vasárnap tartották. Hidas neve felkerült az újságok első oldalára, és hangzatos címekkel „kongatták meg” a hidasi harangot: „Megrázó templombúcsúztatás Hidason. Német kultúrház lesz a magyar templomból” (*Az Est*). „Az egyke megölte a magyar Hidast.” „Eltemették Hidas ősi magyar templomát. A roskadó épület kulcsait átvette a német ‘Kulturbund’” (*Magyarország*).

Zilahy Lajos lapjában, a *Magyarországban* már arról írtak, hogy a hidasi harangszó „nem reformátusokat temet, hanem magyarokat”, s a végső tragédia elhárításának egyetlen módja van: „hajtsuk végre az örökjogi törvény megváltoztatását, a telepítést, a földreformot, a kötött birtokok reformját, fogjunk hozzá az anyagi és szellemi újjáteremtéshez, fogjunk hozzá, mert zúg az utolsó harangszó”.

Természetesen, a jobboldali sajtó nem hagyta szó nélkül a földreformot sürgető nagy harangkongatást, és igyekezett bagatellizálni a veszedelmet. A *Magyarság* nagyhatalmú főszerkesztője, maga Milotay István sem restelt tollat ragadni. Mindenekelőtt védelmébe vette a svábokat, akiket nem lehet felelőssé tenni az egykéért, bár elismerte, hogy „a hitleri irányzat, a faji gondolat felülkerekedése a német birodalomban, ellenállhatatlan hatással lesz a hazai német szórványok öntudatának fölgerjedésére és megerősödésére”. Egyelőre azonban ilyen veszély nem fenyeget. A hazai német-séggel szemben nincs szükség semmiféle korlátozó rendszabály bevezetésére, ez „százszor megokoltabb a másik veszéllyel szemben, amelyet a galíciai zsidóság beözönlése és a zsidóság általános térhódítása jelent” (*Magyarság*).

De végül is hogy került ennek az eddig szinte névtelen baranyai falucskának a harangja a Kálvin téri református templom előcsarnokába? Kik hozták fel? Miért? S mi lett a harang későbbi sorsa?

Hidason ennek nem lehet utánajárni. A történetben szereplő templomot a második világháború előtt lebontották, és a hatvanas években a mementónak hagyott torony is erre a sorsra jutott. Néhány fényképet mutogatnak róla, ennyi az egész. A haranglopásról mindenki hallott, de a szemtanúk közül már senki sem él. A korabeli újságokból azonban elég pontosan lehet rekonstruálni a történetet.

Az *Újság* a lopást követő napokban, június másodikán arról ad hírt, hogy „nem a Turul Diákszövetség hozatta fel a hidasi harangot. Szakadárok egyéni akciója volt az egész, hogy tüntessenek fővezérük ellen.” Az egyik vezér – név szerint

Roboz Zoltán – akciót indított a Turul Szövetségen belül, egy olyan ifjúsági egyesület létrehozására, amelynek csak magyar nevűek lehettek volna tagjai. Roboz el is kezdte szervezni az „ifjászsázadot” azokból a diákokból, akiknek – Roboz szavai szerint – „magyar az eredete, ami alatt, hangsúlyozom, azt értettük, hogy már régebben magyarrá tette a nevét, vagy valamelyik őse”.

Mi sem természetesebb, hogy ezt ellenérzéssel fogadta dr. Végváry fővezér, aki nemrégiben magyarosította nevét Verbóczykról. Helyettese, Bárwigg-Rott Imre első osztálybeli vezér hasonló okból ugyancsak ellenezte a mozgalmat.

Roboz azonban makacskodott, az ügy kivizsgálására összehívták a „fővezérségi táborot”, és „szenátusi vizsgálatot” rendeltek el vele szemben. Ekkor jött kapóra az elnémult hidasi harang híre. Az ötlet Thury György doktortól származik: a harangot örök mementóként fel kellene hozni Budapestre. Érintkezésbe léptek „egy előkelő magyar főnemessel”, és kidolgozták a tervet. Thury György doktor úrnapiján, azaz csütörtökön (május 31-én) leutazott Pécsre, és húsz pécsi diákkal átmentek Hidasra. Közben Roboz szerzett egy teherautót, és hat társával együtt ugyancsak Hidasra utazott. A diákok közül korábban senki sem járt a faluban, és jó időbe telt, míg ráakadtak a haranglábra. Neki is álltak a munkának, mikor megjelent két helybeli éjjeliőr, id. Schfer János és Mühl János. Kérdezősködés közben derült ki, hogy tévedésből majdnem a ráchidasi evangélikus harangot szerelték le. A két gyanútlan éjjeliőr semmi különöset nem talált az éjszakai fuvarban, és a diákokat odavezették a református templomhoz. A beszámolók itt ellentmondanak egymásnak. Az egyik újság szerint a „feltűnés elkerülése végett, előbb a harang nyelvét akarták leszerelni, de ez nem sikerült. A község német ajkú lakossága összegyűlt a templom körül, és beavatkozás nélkül nézte a lámpafény mellett dolgozó diákok munkáját.” A másik résztvevő szerint viszont „ép nekikezdünk a harang leszerelésének, mikor a közeli kocsmából a *Horst Wessel* hangjai mintegy buzdítottak volna bennünket arra, hogy hozzuk csak el a már – sajnos – nem idevaló harangot. Félóra hosszáig tartott a munkánk, azután felraktuk egy teherautóra, és elhoztuk Budapestre. Hidas akkor már mély álomba merült, és senki sem sejtette, hogy budapesti diákok járnak autóval a kis községet.”

Hidason járván magam is úgy hallottam, hogy leszerelés közben a diákok kezéből kicsúszott a harang, és pár méterről lezuhant. Szerencsére senki sem állt alatta, nagyobb baj nem történt, de a harangocska állítólag megrepedt.

A budapesti vámnál természetesen megállították a teherautót, és a vámőr akadémkoskodni kezdett. A diákok azzal vágták ki magukat, hogy a harangot újra kell öntetni. Miután lefizették az egy pengő negyven fillér vámot, szabad volt az út.

A hidasi harang vándorútja ezzel korántsem ért véget. Az ügy egyre zavarosabbá vált. A harangot néhány nap múlva a TESZ – a Társadalmi Szervezetek Szövetsége – vette át, és az ünnepélyes átadáskor a szövetség elnöke elmondta, hogy országos mozgalom szándékoznak indítani egy Hidason felállítandó országzászló érdekében. Az elnémult harangot évente egyszer kondítanak meg, és evvel hívnák fel az ország figyelmét a magyar fajta pusztulására.

A tervből azonban nem lett semmi. A Duna melléki református egyházkerület püspöke, dr. Ravasz László június 16-án megjelent cikkében már „önhatalmúlag

birtokba vett idegen vagyontárgyként” említi a harangot, és nem ismeri el, hogy az egyház vagyonával bárkinek is joga volna rendelkezni. A harangot visszakerik a TESZ-től, és azt november 13-án megőrzésre átveszi dr. Nagy Sándor református egyházkerületi levéltáros és dr. Csekey Sándor, a Ráday-könyvtár vezetője. De hogy a hidasi harang milyen vihart kavart, mi sem jellemzőbb, minthogy Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter tájékoztatót kért Ravasz László püspöktől, és június 3-án, vasárnap délelőtt a margitszigeti sportpályán rendezett vitézavató beszédébe Horthy Miklós is beleszövi a harangmotívumot: „Nem szabad engednünk – buzdítja az ezerhétszáznyolcvanhárom avatásra váró vitézt a kormányzó –, hogy a jövőben bárhol is elnémult harangok halálos csöndje váltsa fel a magyar életet.”

A „magyar élet” persze folyt tovább, s néhány nap múlva a hidasi harang is lekerült az újságok címlapjáról, hogy olyan szenzációsabb hírek foglalják el, mint például Dréhr Imre népjóléti államtitkár és országgyűlési képviselő sikkasztási pere, amely évekig húzódik majd, míg végül az elmarasztaló ítélet kihirdetése után Dréhr Imre öngyilkosságával tesz pontot az ügy végére.

A hidasi harang körül támadt hirtelen vihart már csak azért is érdemes alaposan szemügyre venni, mert az eseményeket kommentáló viták a két világháború közti Magyarország legérzékenyebb, mondhatnám legneuralgikusabb pontjait érintették: az egyekérdést, a földbirtok-politikát, a nemzetiségek helyzetét az országon belül, a növekvő német veszélyt. Egyik láncszem kapcsolódik a másikhoz, s közvetve vagy közvetlenül, de az annak idején „magyar sorsproblémák” névvel emlegetett valamennyi kérdés szóba került. A korra épp az a jellemző, hogy a maga tisztázatlan módján a jobboldali diákszövetség olykor ugyanazokkal a fegyverekkel hadakozik, mint a baloldal, és a polgári radikálisok innen is, onnan is – jobb- és baloldaltól is – kölcsönöznek érveket.

Hogy pontosan mit jelent a *földkérdés* szóval jelölt gazdasági, szociális és politikai problémahalmaz, annak illusztrálására az 1935-ös földbirtok-statisztikákból idézek néhány ijesztő adatot. Az 5 holdnál kisebb birtokok (amelyből természetesen nem lehetett megélni) az összes földbirtok 74%-át tették ki, s az ebbe a kategóriába tartozó hozzávetőlegesen 1,2 millió földbirtok átlagos nagysága 1,3 katasztrális hold volt. [1 katasztrális hold 1600 négyszögöl.] Ezzel szemben az 500 kat. holdon felüli birtokok száma 2431 volt, az átlagos birtoknagyság pedig 2366 kat. hold. A földreform kisajátítással, telepítéssel, földosztással ezeket az aránytalanságokat kívánta korrigálni. A cél: minél több családnak adjon megélhetést a föld. Egy valóban nagyarányú *földfoglalás* (földreform) felér egy új *bonfoglalással*. (Az adatokat Kerék Mihály *A magyar földkérdés* című 1939-ben megjelent munkájából vettem, 300.)

Az új vagy inkább csak javasolt örökösödési törvény lényegét Illyés Gyula így foglalta össze:

„A tervezet röviden ez: készíttessék egy új örökösödési törvény, melynek értelmében minden öröklődő birtok legalább négy részre oszlik; ha az örökhatáronak

négy gyermeke van, azok egyenlő részben öröklik; ha három van, csak háromnegyed részét, ha kettő van, csak a felét, ha egy, csak egynegyedét: a többi az államra száll vissza. Ha egyetlen gyermek sincs, az egész az államra száll, amely köteles azonnal új telepesnek átadni.

Ehhez persze szükséges, hogy minden örökös annyi földet kapjon, amennyiből új családjával megél. Ezt a hiányt a nagybirtokokból kell pótolni, melyre a törvény szintén érvényes. A törvénynek sok ágazata és még több következménye lenne; birtokot csak családok tarthatnának, ez kifejleszthetné újra a családi életet, sőt Kodolányi szerint a faluközösséget. Megmentené a magyar népet, de véget vetne az egyházi és világi nagybirtokoknak” (*Nyugat*, 1933, 17–18. sz.).

A korabeli újságolvasó számára ezek a kérdések és a rájuk adott válaszok nem ismeretlenek. Nem is olyan régen jelent meg – csupán egy éve, 1933 szeptemberében – Illyés Gyula már szóba került nevezetes cikke a *Nyugatban*, *Pusztulás* címmel (ebből idéztem a fenti örökösödési törvénytervezetet), ezt a *Nyugat* ankétja követte, és a szemtanú, Fülep Lajos beszámolója, amelyben ismételtlen felhívja a figyelmet a nagybirtok halálos szorításában vergődő – és épp ezért egykézű – parasztságra. Fülep csatlakozva Illyéshez, az *örökösödési törvény módosításában* és a tervszerű *telepítésben* látja a gyógyszert. Ebben a kettőben benne foglaltatik a legfontosabb: a radikális *földbirtokreform*. A földbirtokreformot Bajcsy-Zsilinszky Endre is felveszi programjába, és az 1934-ben induló *Válasz* programadó cikkében (melyet Fülep Lajos írt) szintén a telepítést, a földreformot, az örökösödési törvényt és az új gazdasági rend kialakítását jelöli meg legsürgetőbb feladatnak. Hogy a *Válasz* végig hű maradt vállalt programjához, annak biztosítéka épp munkatársi gárdája volt. Az előbb már említett Fülep Lajos mellett ott látjuk szerkesztőit, munkatársait közt Gulyás Pált, Németh Lászlót, Erdei Ferencet, Illyés Gyulát, Féja Gézat, Kodolányi Jánost, Kovács Imrét, Veres Pétert. Megszűnéséig, négy éven át minden számának ugyanaz volt a vezérmotívuma: földet a magyar szegényparasztságnak. A *Nyugat* ankétjának szinte zárszavaként Illyés Gyula *Kiáltványt* intézett a magyar ifjúsághoz, amelyben a következőket írja: „... meg kell ismeretnek a népet, melyet még az is alig ismer, aki belőle származott. Keressétek fel; a német utazódiákok módjára, akik ezer kilométernyi távolságból jönnek ide, hogy nyelvtestvéreik sorsát megismerjék és könnyítsék: gyűjtsétek össze ti is népeitek szellemi értékeit, készítsetek róla szociográfiai felvételeket, tanulmányozzatok hibáit és előnyeit. Meg fogjátok szeretni. Azt kell kikutatnotok, mit akar, hogyan akar élni ez a nép, mert a ti sorsotok elszakíthatatlanul már e nép sorsához van kötve” (*Nyugat*, 1934, 8. sz.).

Ilyen légkörben már egyáltalán nem különös, hogy a Turul Diákszövetség is igyekezett kivenni részét a társadalmi méretű mozgalomból. Ehhez bátorítást adhatott, hogy nemcsak a baloldal foglalkozott a földkérdéssel, hanem olyan mérték-tartó konzervatív szakemberek is, mint például Szekfű Gyula szerkesztette *Magyar Szemle* körül csoportosuló közgazdászok, történészek és publicisták tábora. Sőt

maga Szekfű Gyula is elengedhetetlennek tartotta a földreform kérdésének mielőbbi megoldását. A Turul Diákszövetség látványos demonstrációkkal, harangkonogatással, sapkaégetéssel vélte legalkalmasabban szolgálni az ügyet.

A református egyház azzal a gesztussal, hogy a hidasi harangot visszakövetelte, szigorúan elhatárolta magát minden ehhez hasonló üres hazafiaskodástól. A kérdést azonban korántsem tette az elintézett akták közé. Néhány hónap múlva a *Magyar Út* szeptemberi számában megjelent egy cikk (*Cselekedjen az egyház*) ezzel az alcímmel: *A református diákok memoranduma*. „Mi, magyar református diákok – olvashatjuk a cikkben – tárgyilagosan beletekintve a magyar jelen szörnyű képébe, látva egyrészt az egyke pusztította magyar föld halálraítéltséget, másrészt a hárommilliót meghaladó föld nélküli parasztság, a nemzetünk népességéhez viszonyítva katasztrofális számú, a testi-lelki pusztulás romboló hatalmainak kiszolgáltatott földműves proletariátus reménytelen vergődését, úgy érezzük, eljött az utolsó óra, hogy nemzetünk megmentésére teljes lélekkel munkába álljunk, s e munka megindítására minden hivatott és felelős tényezőt, elsősorban egyházunkat, megkérjünk.” A továbbiakban öt pontba szedve felsorolja a legsürgősebb tennivalókat. Először is törvényt kell hozni a *telepítésre*, másodsor a *radikális földreform* megvalósítására, mert „eredményes telepítés gyökeres birtokreform nélkül elképzelhetetlen”. Harmadszor *új örökösödési törvényt* kell alkotni, és *új gazdasági rendszer* létrehozásával át kell térni a megbukottnak tekinthető gabonatermelésről a gyümölcsstermesztésre. Végezetül pedig *közoktatásunkat* át kell szervezni.

Visszatérve eredeti kérdésünkhöz, a haranglopáshoz, azt is megpróbáltam kinyomozni, hogy annak idején személy szerint kik vettek részt az akcióban. A nyomozás szálai Fitos Vilmoshoz (1913. júl. 14.–2000. nov. 19.) vezettek, aki történetünk idején a Pázmány Péter Tudományegyetem történelem–latin szakos hallgatójaként a *Turul Szövetség* népi ellenzékének volt az egyik vezetője. Később a *Márciusi Front*nak is tagja lett, a *Magyar Közösség* hasonlóképpen tagjai közt tartotta nyilván, s hosszú élete során kevés olyan mozgalom alakult a magyar politikai glóbuson, amely környékén valamilyen formában fel ne merült volna Fitos Vilmos neve. A népi írók javával személyes kapcsolatban állt, s egy ideig tulajdonomban volt egy olyan kiátkozott Kodolányi könyv (*Zárt tárgyalás*), amelyet Fitos Vilmosnak ajánlott a szerző. Könyvem, az *Emelt fővel* írása közben felvettem vele, mármint Fitos Vilmostal a kapcsolatot, s kérésemre összehozott két olyan szereplővel, akik maguk is ott voltak a harang leszerelésénél és Budapestre szállításánál. Beszélgetésünk során a korábban leírtakat mindenben megerősítették.

Az egyik férfi Szepesy Gyula (1913–2001) volt, aki bizonyára a Pázmány Péter Tudományegyetemről ismerte Fitos Vilmost, bár ő a szeretett latin helyett magyar–német szakra iratkozott be, s mellékszakként az olaszt hallgatta. Egy őt búcsúztató visszaemlékezésből írom ki a következőket (a szerző A. Jászó Anna, nyelvészprofesszor): „Nyelvtudós volt a szó legigazabb értelmében: 18–20 nyelvet tudott, beszélt is őket. Egész életében mint fordító és lektor kereste a kenyerét, pedig finnugrisztikai témájú doktori disszertációját már harmadéves egyetemistaként megírta, s 1939-ben publikálta. Egyetlen nyelvészeti könyvet írt, a Gondolat Kiadó adta ki 1986-ban, cí-

me *Nyelvi babonák*.” Én még egy könyvét birtoklom, és abból tudtam meg, hogy igazi nagy szerelme a latin volt, s a latin költészetben belül is Horatius. Legszebb ódáit lefordította, s 1984-ben egy kötetben kiadta (*Horatius legszebb ódái*).

A másik vendég Barcza Gedeon (1911. aug. 21.–1986. febr. 27.) volt, a sakkozó, aki nyolcszor nyert magyar bajnokságot, nyolcszor vett részt a sakkolimpián, egyszer első helyezést ért el csapatával, egyszer pedig bronzérmet nyert. A sakkozók bizonyára forgatták nevezetes elméleti könyveit, de azt már kevesebben tudják, hogy Barcza Gedeon hívő keresztyénként élte le életét, a református SDG (Soli Deo Gloria = Egyedül Istené a dicsőség) mozgalom szervezője, aktív tagja, s 1946–47-ben elnöke volt. Az SDG nemrégiben felépült impozáns szérszói konferenciaterpén – ott tartották az 1943-as, híressé vált szérszói konferenciát – egy *Barcza Gedeon emlékszoba* őrzí a tanár úr emlékéét. Hogy milyenek voltak ezek az SDG-konferenciák – mert a legendává vált 1943-as csak egy volt a sok közül –, annak jellemzésére 1941-ből egy olyan szerző visszaemlékezését idézem, aki nem tekinthető elfogultnak a református egyházzal szemben, s a történelmi materializmus elkötelezettje lévén távol állt tőle mindenféle egyháziasság. A *Tiszántúl* című lapban 1941. december 7-én a következőket írta Veres Péter: „Az utóbbi években sokszor és sok helyen találkoztam az értelmiségi ifjúság különböző csoportjaival. Mindenütt kedves hangulat, tiszta testvéri érzés fogadott. De a legkedvesebb és legfelejtethetlenebb élményem mégis a Soli Deo Gloria Szövetség nyári balatonszérszói találkozója volt.

Valóságos szellemi fürdő volt ez a néhány nap, s a hatása meg is látszott mindnyájunkon. A gyerekek megszépültek, szinte átszellemültek a vidám és szabad testvériségben. Semmi kímérség, semmi úri modoroskodás, semmi szolgálai aláztosság, semmi rúzs az ajkakon, semmi festék az arcokon: úgy éltek és viselkedtek, mint a szellem és a jóság katonái. Még azt sem tartották számon, hogy kinek micsoda otthon az apja: pap-e vagy polgármester, esetleg csak paraszt. Ime, gondoltam, ilyennek kellene már az egész magyar fiatalságnak lennie, és végül ilyen emberekből kellene a magyar népnek állnia.”

Ennek a fiatalságnak volt vagy lett tanára és nevelője a kalandos hidasi haranglopás szereplője Barcza Gedeon éppúgy, mint Szepesy Gyula tanárjelölt vagy az örökmozgó Fitos Vilmos. A többiek pedig, ahogy már az lenni szokott, követték a példát, utánozták a hangadókat.

(Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a Fitos Vilmos szervezte találkozóznak volt még egy jobbára passzív résztvevője, név szerint Mester Miklós (1906–1989). Azért érdeemes megemlíteni, mert különös pályája, sorsa lázgörbéje pontosan kirajzolja a magyar történelem sorsvonalát. Székely parasztgyerek, unitárius gimnázium, közgazdasági és történettudományi képesítés, Teleki Pál környezetének hatása, országgyűlési képviselő, majd 1944-ben vallás- és közoktatási államtitkár, a nyilas időkben illegalitás, 45 után igazolják, 1951-ben kitelepítik, s csak 1956 után térhet vissza Budapestre.)

Ahogy korábban már említettem, a hidasi harang Nobert Spannenberger számára csak ürügy, valójában a harang sorsa egyáltalán nem érdekli, s örül, hogy zárásként megkönnyebbülten leírhatja a következő mondatot:

„...Ravaszi László püspök nyíltan elhatárolta magát mind a megrendezett 'eklézia-temetéstől' mind az egész hidasi üggyel. A harangot formálisan is visszakérte a TESZ-től, s a Ráday-könyvtár raktárába szállították át. Sorsa innen kezdve ismeretlen, nyomtalanul eltűnt.”

Így gondolja a tanulmány írója. Magam viszont az előbb már említett *Emelt fővel* (Bp., 1983) című könyvemben a harang körüli hírlapi háborút, a harang elhelyezését a Ráday-kollégiumban azzal zártam, hogy „a hidasi haranggal a későbbiekben még találkozunk”.

A bukovinai Andrásfalváról Magyarországra települő székelyek ugyanis elhatározták, hogy templomuk harangját a tiltás ellenére nagy titokban magukkal viszik. „Ez a miénk, a miénk pénzünkön vásároltuk, csak miénk értjük a szavát. Eddig is nekünk szólt, hát szóljon ezután es” – mondták. A harang eltűnését azonban észrevették, s az állomáson kijelentették, hogy addig nem indítják el a vonatot Magyarországra felé, míg vissza nem szolgáltatják a harangot. Nem volt mit tenni, ott kellett hagyni. Az andrásfalvi református székelyek harang nélkül maradtak. Pedig harangszó nélkül még a falu sem az igazi.

Mikor új falujukban, a bácskai Andrásfelkén rendeződtek a viszonyok, Bognóczy Géza református lelkészük elhatározta, hogy valahonnan szerez harangot. Emlékezni vélt arra, hogy annak idején, a harmincas évek közepén milyen nagy port vert fel az elnémult hidasi harang története. Ezt a harangot kellene megszerezni, jutott eszébe, az ügyis használaton kívül hever Budapesten a Ráday-múzeumban.

Bognóczy Géza feljegyzéseiből idézek:

„A presbiterekkel megtárgyaltuk a harang elkérését.

– Jó lesz. Elhozzuk.

Pestre utaztam a harangért. Ott közölték, hogy nem megy ám olyan egyszerűen a dolog. Szükséges hozzá:

1. beleegyezés a hidasi ref. egyháztól;
2. jóváhagyás a műemlékvédelemtől;
3. a harang történelmi hagyományát sérti, annak is van bizottsága, és a múzeum jóindulatát is ki kell érdemelni annak átadására;
4. végül a harangért felelni kell, mert az továbbra is a múzeum tulajdona marad.

Sok kilincselés után megtekintettem az elnémult harangot. Kiderült, hogy számunkra alkalmatlan. Először is nincs nyelve, vagy ahogy a székely mondja: szíve. Másodszor akkora, mint egy nagy csengő. Ezzel a nagy csengővel bizonyára visszairányítaná azonnal az én székelyeim.

Nem hoztam el, s hazatérve megnyugtattam a híveket is.

Gyakran mentem Kolozsvárra az ott készülő méhkaptáraim ügyében. A Szamos-híd sarkánál lévő vasüzlet kirakatában láttam meg egy szép harangot, OITUZ felirattal.

Bementem és megkérdeztem, hogy eladó-e.

– Igen. 5300 pengőért!

Alig vártam, hogy hazaérjek s bejelentsem, hogy új harangot veszünk” (1. kiad., 354).

Ez volt az utolsó hír a hidasi harangról, ennyivel tudom kiegészíteni az elnémult hidasi harang hiteles történetét.

(Közbevetett megjegyzések)

A korábban említett Illyés-kiáltvány volt elindítója annak a mozgalomnak, amely a „Magyarország felfedezése” könyvsorozat két háború között megjelent köteteiben öltött testet. Ez mindenképpen nyeresége volt és marad a magyar irodalomnak. Igaz, többen úgy tartják – némileg joggal –, hogy a *Nyugat* nevezetes 1933-as ankétjától lehet eredeztetni a népi-urbánus ellentétet, ekkor vált nyilvánvalóvá a XX. századi magyar irodalom megosztottsága.

Más: Norbert Spannenbergert, miközben vádjait fogalmazza, lényegében egyetlen kérdés izgatja: miért telepítették ki (telepíthették ki) 1945 után a magyarországi németeket? Kinek a lelkén szárad ez a gyalázatos tett? Kit lehet vagy kell elmarasztalni? Ki a bűnös? A *rasszista* magyar vezetőréteg vagy a Harmadik Birodalom érdekeit képviselő Volksbund tevékenysége? Másképp megfogalmazva, amely könnyen kisiklathatja a kérdést: jogos volt-e a második világháborút követően a magyarországi német lakosság kitelepítése? (Természetesen egy pillanatilag sem hiszem, hogy bármelyik ok kizárólagosságát el lehetne fogadni, s legkevésbé azt, hogy ezekre a kérdésekre egy esszé keretei közt választ lehetne adni.)

(Tájékozódás – Norbert Spannenberger, a történész)

Norbert Spannenberger szóban forgó tanulmányában (*Az író felelőssége, avagy hogyan némult el a hidasi harang?*) rejtjelezve, anélkül, hogy egyetlen egyszer is leírta volna a nevét vagy utalt volna rá, a magyarországi Volksbund *salvus conductusát*, minden alól mentesítő menlevelét írta meg. Ha ugyanis a fenn megfogalmazott vagy-vagy egyik oldalát abszolutizáljuk (a magyar egyetemes rasszizmust), akkor a másik vád abban a pillanatban légneművé párlik a történelem retortáin.

Az újkori magyar történelem buktatóin úgy ahogy átsegítette szerzőnket Ungváry Krisztián, ezen a területen azonban, a magyarországi Volksbund történetében Norbert Spannenberger nem szorul segítségre. Ennek a kérdésnek vitathatatlanul egyik legbeavatottabb szakértője. Doktori disszertációját a müncheni *Ludwig Maximilians Egyetemen* ebben a tárgyban írta, s ennek a dolgozatnak javított változata 2005-ben magyarul is megjelent (*A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944*. Budapest, Lucidus Kiadó, 430). Az impozáns, főként levéltári forrásokra alapozott munka bírálataira, de még ismertetésére sem vállalkozom, bár megállapításával, következtetéseivel, hasonlóképpen a „hidasi harang” ürügyén elmondottakkal, nem érthetek egyet.

(Mi is volt valójában a Volksbund?)

Érdemes most, 2010-ben ezt feszegetni? Az Európai Unió válsága, a világváltság idején, mikor a magyar gazdaság, sőt a magyar társadalom sokak szerint olyan válaszút előtt áll, amely sorsának alakulását évtizedekre vagy még hosszabb távra

is eldöntheti? Minek bajlódni ilyen lerágott „történelmi” csontokkal, amelyeket inkább a szemétdombra kellene hajítani? Kit érdekel a Volksbund?

A Volksbund története lényegében a katasztrófába torkolló magyarországi németiség története. Ez pedig elválaszthatatlan a magyarság XX. századi történetétől. A kettő kölcsönhatása tagadhatatlan. Az, hogy a történelem egyszer már meghozta a maga ítéletét, és az akkori hatalom nemzetközi szinten (politikailag) szentesítette, csak a homályt növeli, felmentést nem adhat. A felelősség kettős, és annak megosztása nemcsak történelmi ismereteket, hanem olykor szinte a lehetetlen határát ostromló önmérsékletet is kíván. Ráadásul a tények értékelését a szellemi égövek is torzítják vagy alakítják. Berlinnek a majdnem nyolcvanmilliós németiséggel a háttérben egészen más a szellemi klímája, mint a tízmilliós magyarság fővárosának, Budapestnek. És ez akkor is érvényes, ha tudjuk, hogy időközben Európának (sőt az egész világnak) nemcsak természeti, hanem politikai éghajlati viszonyai is alaposan megváltoztak. Ez a felelősségmegosztás egy tili-tologatós játékhoz hasonlítható. A „felelősségállomány” kockáinak száma meghatározott, és ha egy kockát áttolok a másik térféltre, ha mentesítem magam, a másik felelősségállományát növelem, és viszont. Ha a „kockák” többséget könnyű kézzel a másikra hárítom, azt magyarán úgy hívják, hogy „szerecsenmosdatás”. Semmiképpen sem szeretnék ennek bűnébe keveredni.

(Csak így zárójelben jegyzem meg, hogy Adolf Hitler értékelésével is csínján kell bánnunk. A '32-es birodalmi elnökválasztás 13 millió szavazata meggyőzően bizonyítja, hogy a németek számára Hitler tagadhatatlanul a *reményt* jelentette. Magyarországon azonban egészen más volt a helyzet. Annak ellenére, hogy a politikusok közt és – meglepetésre, bár magyarázható okokból – a hadseregben sok Hitler- és németbarát tiszt akadt, a magyar közvéleményt a harmincas években is – történelmi hagyományokból táplálkozva – inkább lehet németellenesnek tekinteni. Hitler a számukra – leszámítva a területi revízió gondolatát – *fenyegést és rettegést* jelentett. Véletlenül épp most olvasok egy a harmincas években méltán népszerű könyvet, amelyben szinte refrénként ismétlődően ilyen mondatokon akad meg a szemem: „halál a császárra”, „halál a kontyos németekre”, „halál a németre!” [Komáromi János: *Ordasok*] A kurucromantika nemigen ápolta a németbarátságot.)

Ismételjük meg a kérdést: Mi is volt a Volksbund, a teljes nevén a *Volksbund der Deutschen in Ungarn* (a Magyarországi Németek [Népi] Szövetsége)?

Ez szigorúan véve, jogi értelemben a német Bajtársi Szövetség legalizálását jelentette, de lényegében a Bleyer, majd az 1938-ig Gratz Gusztáv vezette Ungarländischer Deutscher Volksbindungverein [UDV] (a Magyarországi Németek Népművelési Egyesülete [MNNE]) által elhanyagolt vagy programjába fel sem vett funkciókat kívánta ellátni. Erre a „legalizálásra” a bukásra álló Imrédy-kormány utolsó napjaiban került sor. Bethlen István és politikai barátai ekkor – 1939. január 14-én – írták figyelmeztető levelüket Horthy Miklós kormányzónak. Ebből idézek:

„...Kénytelenek vagyunk rámutatni arra is, hogy az Imrédy-kormány (sic!) hazai német kisebbségi politikájában alig jóvátehető hibát követett el, oly időben, mikor a kormány éppen lemondásban volt. A kormányzat engedékenységgel utat

nyitott arra, hogy a magyarországi svábság, mely eddig államhű vezetés alatt állott [utalás Gratz Gusztáv elnökségére a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület élén], és német népi kultúrájához való hűségét a magyar állami hűséggel mindig össze tudta egyeztetni, most a kormányzat gyengesége vagy könnyelműsége következtében olyan vezetés alá kerüljön, melynek magyar államhűsége nemcsak hogy kétséges, de államellenes magatartása büntető ítéletekben már bírói megállapítást nyert. [Basch Ferenc peréről van szó, arra még visszatérek.] A hazai svábság kiszemelt új vezetősége bevallotta külföldi anyagi eszközökkel, külföldi politikai irányítás szerint dolgozik, és államot akar alkotni az államban. A magyar életet a Német Birodalomra való folytonos hivatkozással döntő módon akarják befolyás alá vetni... A nemzethű hazai svábság, akár a magyarság is, két malom közé szorult. Belülről az államilag elismert öntudatos nagynémet szervezetek fogják terrorizálni, kívülről a hatalmas Német Birodalom fogja őket minden jóval csábítani” (Horthy Miklós titkos iratai. Kossuth Kiadó, 1962).

De ami megtörtént, megtörtént. 1938. november 26-án megalakult a Volksbund. Az alakuló gyűlésen ünnepi beszédében Franz Basch a következőket mondta: „A népcsoportoknak maguknak kell megvédeniük népiségüket. Népiségük védelmében saját népi erődtítményeket kell állítanunk.” Ilyen erődtítmény és minden magyarországi német otthona a Volksbund.

A beszédet gyakori „egyetértő éljenések” és „Sieg Heil!” kiáltások szakították félbe. Ezzel kapcsolatosan jegyzi meg Norbert Spannenberger a Volksbund történetéről írt könyvében (*Volksbund*. 155), hogy „nem felel meg a tényeknek, hogy a Volksbund alapítása *teljes egészében* hitleri külsőségek közepette zajlott”. Az általam kiemelt *teljes egészében* a kérdés és a vita kulcskifejezése. Nyilván nem teljes egészében, de hogy a lényegét tekintve a Sieg Heil! kiáltásokkal együtt a magyar társadalom számára ez nem a német kisebbség jogainak a megvédésére alakult szövetség megalakulását jelentette, hanem a hitleri Németország, a Harmadik Birodalom egy „erődtítményének”, mégpedig a hitleri erőszakosság legalizált megjelenését. *Teljes egészében* nem a hitleri külsőségek közt alakult meg a Volksbund, de részben a külsőségei is azok voltak (ezt maga Spannenberger is elismeri), szellemében viszont, amit a magyar társadalom felfoghatott belőle, az – ha csak látszatra is – teljes egészében a hitleri normák szerint történt.

Értékelhető-e mindez a népcsoport-politika nemzetiszocialista változatához való közeledésként? – teszi fel a kérdést könyvében Norbert Spannenberger (*Volksbund*. 156). A kérdés azért aktuális, mert a magyar kutatók hagyományosan és szinte egyöntetűen ezt állítják. Már a kérdésből is következik, hogy a Südost Institut szellemi műhelyében, az élen Gerhard Seewann professzorral ezt tagadja. A Volksbund esetében (Bleyer és főként a liberális Gratz Gusztávval szemben) egy új nemzedékről van szó, amelyet „naiv-hiszékeny lelkesedésen” túl újfajta öntudat és eszmevilág is jellemez. „Seewann ennek az eszmevilágnak a gyökereiről azt állapítja meg, hogy azok ’genetikailag nincsenek szorosabb összefüggésben a nemzetiszocializmussal’” (idézi Spannenberger: *Volksbund*. 156). (Értsd: *csak kevésbé szoros kapcsolatban vannak* a nemzetiszocializmus eszmevilágával.)

Az eszmék azonban gesztusokban nyilvánulnak meg, s a társadalom, a közösségben élő ember nem az eszmét „érzékel”, nem az eszmével találkoznak, hanem a látható és érzékelhető, a tetsző, az ellenszenves vagy éppen ellenséges gesztusokkal.

(Kik voltak a Volksbund vezetői?)

A *Magyar Életrajzi Lexikon* első két kötetében Basch Ferenc neve nem szerepel. A kiegészítő kötet sem vesz róla tudomást. Csupán az 1994-ben kiadott, második kiegészítésben olvashatunk róla: Basch Ferenc Antal Zürichben született 1901. július 13-án, s Budapesten végezték ki mint háborús bűnöst 1946. április 27-én. A cikk náci barát Volsbundról ír, s hogy Hitler 1940-ben a magyarországi német népcsoport vezetőjévé nevezte ki.

Erdélyi szász származású és természetesen magyar állampolgár édesapja „vendégmunkásként” dolgozott Svájcban, s ott ismerte meg a svájci állampolgár Katharina Amreint, Basch Ferenc édesanyját. A Basch család 1904-ben költözött Svájból az erdélyi Zsombolyára, ahol a kisgyermek magyar iskolába járt. Egyetemi tanulmányait a budapesti egyetemen, az Eötvös Collégium tagjaként végezte el.

Franz A. Basch magánéletének legfontosabb forrása az 1945–46-os Basch A. Ferenc ellen folytatott népbíróági per iratai, amelyet G. Seewann és N. Spannenberger tett közzé (Akten des Volksgerichtprocesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn. Budapest, 1945/46. Oldenburg–München, 1999). Az egyik szerkesztő, N. Spannenberger a Volksbundról írt könyvében az egyetemi évek történetét a következőkben foglalja össze: „Basch – saját elmondása szerint – magyar író akart lenni, ezért igen nagy sikert jelentett számára, hogy felvételt nyert az elitképző Eötvös Kollégiumba, ahol kapcsolatba került – többek között – Féja Gézával [aki szintén német szakos volt], Moravek Endrével. Nagy lelkesedéssel hallgatta *Az elsodort falu* szerzőjének, Szabó Dezsőnek előadásait mindaddig, amíg Szabó bírálni nem kezdte a nem magyar származású irodalmárokat. Szabó Dezső nézete szerint az idegen származásúak legfeljebb szolgálni tudják a magyar szellemóriásokat, de azok szintjét soha nem érheték fel, mert idegen vérűek. Ez a gondolatmenet és s társaival folytatott viták nyilvánvalóvá tették Basch számára, hogy ő is – mivel idegen származású – legfeljebb ’középszerű’ író lehet.”

A német nyelv professzora, Bleyer Jakab a tehetséges germanistának induló Bascht maga mellé vette, s a német kisebbség, a népi németek érdekeinek védelmében folytatott tevékenységébe is beavatta. Az elnök Bleyer mellett Basch Ferenc lett a Magyarországi Német Közművelődés Egyesület titkára, majd főtitkára. Bleyer Jakab 1933-as halála után interregnum következett. 1938-ban azonban a bukófélben levő Imrédy-kormány – ahogy fentebb említettem – sietve engedélyezte a Közművelődési Egyesületnél sokkal radikálisabb Volksbund működését, s annak vezetője ki más lehetett volna, mint Bleyer elveinek örököse, Franz A. Basch.

Ami pedig korábbi perét illeti, az összefügg a két háború közti névmagyarosítási lázzal. Basch egyik beszédében (az ő állítása szerint) azt mondta, hogy „aki

közülünk való, és kényszer nélkül odaadja tisztességes német nevét, [az] nem is érdemli meg, hogy korábban becsülettel viselte”. A vád szerint azonban Basch kijelentése nem egészen így hangzott. Azt mondta volna ugyanis, hogy „mindenki, aki megváltoztatja nevét, tisztességtelen”. Ez pedig a vád szerint egyértelműen *nemzetgyalázás*. Basch elvesztette a pert és 5 havi börtönre ítélték. A birodalmi német népiségi szervezetek tiltakoztak ugyan, de ezzel a magyar kormány nem sokat törődött, Baschnak be kellett vonulnia a pécsi börtönbe. Ez persze nem jelentette azt, hogy egy idő múltán – ahogy láttuk – a másik kormány, szinte suba alatt ne nevezze ki az alakuló Volksbund vezetőjének.

Mindezek után meg lehet kérdezni, hogy Basch nemzetiszocialista volt-e? A magyarországi történelmi irodalom általában igennel válaszol, az általam megidéztettek viszont tagadják. Annak ellenére, hogy elismerik a Volksbund történetében az 1941-es fordulatot, amelynek az lett a következménye, hogy „a magyarországi német kisebbség egyetlen szervezete fokozatosan a nemzetiszocialista népcsoport-politika eszközüvé vált” (Spannenberger: *Volksbund*. 384). Ennek ismeretében már semmi jelentősége sincs annak, hogy ezt a szolgálatot Basch mint nemzetiszocialista teljesítette vagy hajtotta végre isten tudja, milyen meggyőződésű vezetőként. Annak, hogy Himmlerrel nem volt jó a kapcsolata, nincs semmi jelentősége. Himmler egyébként sem tartozott Hitler belső köréhez, s tudjuk, félt Hitlertől, állandó rettegésben élt. A nemzetiszocialistának nem tekinthető Basch viszont csak szerelmes elragadtatással tudott (vagy mert) beszélni Hitlerről. „Annak a szeretett embernek köszönhetjük, amink van – mondta Basch 1939-ben Hitler születésnapján. – S mindezt csak azért értük el, mert ő áll mellettünk, ezt pedig meg fogjuk hálálni neki azzal, hogy addig nem nyugszunk, amíg a Magyarországon élő 700 ezer németet nem tesszük németté. Míg minden lelket, elkezdve a 80 évestől a legkisebb csecsemőig zászlónk alá vissza nem hódítjuk. Itt minden német ajkúnak németnek kell lennie, ez a mi célunk és akaratunk, s ezt keresztül is vesszük.” Azt még védelmezői is elismerik, hogy a VDU (azaz a Volksbund) megalapítását követően munkájukban „a tartalmi tisztázatlanságok és a gyakorlati érvényesülés következtelensége mellett a náci frazeológia [...] volt szembeötlő” (Vitári Zsolt: *A német ifjúsági mozgalom a két világháború közötti Magyarországon*. In *Festschrift für Gerhard Seewann zum Geburtstag*. 157).

Azt pedig tudjuk, hogy a *frazeológiának*, a nyelvrontásnak milyen káros, lélekpusztító hatása van. A kommunista diktatúra frazeológiai hadjáratának következményeit a mai napig nyögiük, mert az ártatlannak látszó, pusztán szavakban, szókapcsolatokban, sőt *csupán* hangsúlyokban megnyilvánuló szolgálalkúságot sugalló frazeológia rátelepszik a gondolatra, bénítja a lelket, s a divat ártatlannak látszó diktatúrájával észrevétlenül a használó gondolatrendszerét is átstrukturálja. A frazeológia maga az ideológia. Aki egy meghatározott – kommunista vagy nemzetiszocialista – frazeológia szolgálatába áll, az maga is szőröstül-bőröstül annak az ideológiának szolgálja. Ebben az értelemben Basch Ferenc és a Volksbund vezetői egyértelműen nemzetiszocialistáknak tekinthetők még akkor is, ha nem voltak a párt tagjai, vagy a párt vezetői közül többekkel nem voltak jó viszonyban.

Norbert Spannenberger a Volksbundról írt könyvében majdhogynem rejtve feltesz egy olyan kérdést, amelyre válaszolni nem tud, és valamilyen oknál fogva talán nem is akarja feszegetni. *Miért adták ki az amerikai hatóságok – az egyébként a vesztesek oldalán álló – Magyarországnak Franz Bascht?*

A népbíróság, tudjuk, a Volksbund vezetőjét halálra ítélte, Bascht kivégezték, de azt is tudjuk, hogy ezeknek a népbíróságoknak a feladata – ahogy az akkori igazságügyi miniszter, az eredetileg szociáldemokrata (később a kommunisták börtönében agyonvert) dr. Ries István kívánta – nem az igazságszolgáltatás, hanem a megtorlás volt. Ennek esett áldozatul az önként hazatérő Jány Gusztáv, Bárdosy, Szombathelyi Ferenc mellett – még hosszan lehetne folytatni a sort – a Volksbund-vezető Franz A. Basch. Spannenberger csupán jegyzetben számol be arról, hogy a Volksbund-vezetők közül azok, akiket az amerikaiak nem adtak ki Magyarországnak, a Német Szövetségi Köztársaság minisztériumaiban milyen karriert futottak be. Mások a pártpolitikában és a Dunai Svábok Honegyesületében játszottak vezető szerepet, vagy a Baden-Württemberg tartományi parlamentjének lettek a képviselői. „Basch kivételével egyiküket sem adták ki a magyar hatóságoknak, és később sem vonták őket felelősségre” (Spannenberger: *Volksbund*. 379).

A magyar társadalom kezdetektől fogva tartózkodva, bizonyos ellenérzéssel figyelte a Volksbund körüli némileg magyarellenes szervezkedéseket. Ennek magyarellenes élet ugyan Spannenberger és mindazok, akik Seewann professzor stúdiumain nevelkedtek szívesen figyelmen kívül hagyják, olykor tagadják is, de mindenképpen elhanyagolható, a dolgok alakulását valójában nem befolyásoló kísérő jelenségek tekintik. Franz A. Basch pályája és tevékenysége mellett érdemes rövid időt szentelnünk arra, mi történik a Volksbund ifjúsági szervezetének, az Ifjú Bajtársak háza táján, s egy pillantást vetnünk Huber Mátyás, alias Matthias Huber működésére, akit a magyar Miniszterelnökség a Volksbund vezetők között még a mérsékeltberek és jóindulatúak közé sorolt.

A Volksbund tisztában volt azzal, hogy mozgalmuk csak akkor életképes, ha a fiatalságot is meg tudják nyerni. „Ha az öregeket, az apákat és az anyákat már nem is tudjuk újra németté tenni – mondta egyik beszédében Franz A. Basch –, mert azokat már elrontották, tudjuk, hogy a fiatalság a miénk. Azt mi tűzön-vízen keresztül újra németté fogjuk tenni.... Mert a német fiatalság menetelni fog...” (Vitári Zsolt: *A német ifjúsági mozgalom a két világháború közötti Magyarországon*. In *Festschrift für Gerhard Seewann zum Geburtstag*. 154).

A magyarországi népi német ifjúság toborzásának volt eszköze a Hitlerjugend mintájára szervezett *Német Ifjúság* (Deutsche Jugend), amelynek vezetője lett bizonyos kitérők után a korábban már említett, „megbízható” Matthias Huber.

A budapesti József Nádor Műszaki és Közgazdasági Egyetem Mezőgazdasági Szakosztálya keretében működő Állatorvosi Főiskola hallgatója – tehát Matthias Huber – már főiskolai éveiben a magyar hatóságok látóterébe került. Budapesti bérlakása ugyanis – természetesen engedély nélkül – diákotthonként működött, s 14–16 diák lakott nála. Hogy honnan és milyen támogatásban részesült, nem lehet tudni. A magyar hatóságok állandó felügyelet alatt tartották a csoportot, s azt

a „pángermán propaganda” egyik központjának tartották. A Volksbund teljes bizalmát élvezte Huber, s addigi érdemei és munkája alapján ő lett az alakulás és engedélyezés stádiumában levő Német Ifjúság (DJ) kiszemelt vezetője. Nyilván a Német Birodalmi támogatókkal a háta mögött a 23 éves ifjú ember nem tett lakatot a szájára. „1938. november 6-án Hegyhátmaróc községben egy búcsú alkalomával vacsora utáni beszélgetés során 5–6 ifjú bajtárs előtt a következő kijelentést tette: „A magyaroknak el kell tűnni és helyette mindennek németnek kell lenni itt. [...] a magyart lassan ki kell irtani. Hitler pár év múlva talán be fog jönni.” Huber ezen kijelentése miatt érthető módon bűnvádi eljárás indult ellene. 1939. június 1-én a Pécsi Királyi Törvényszék hét hónap börtönre ítélte. Németországban és a Volksbundban felháborítónak tartották az ítéletet, mert úgy vélték, hogy annak célja csakis a német ifjúsági mozgalom visszavetése volt. Basch és hívei az ítéletet justizmordnak tartották, és Werner Lorenzet, a Népi Német Közvetítőszerv (Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi) vezetőjét magyarországi látogatása kapcsán arra kérték, hogy avatkozzon be Huber érdekében” (Vitári Zsolt: A német ifjúsági mozgalom a két világháború közötti Magyarországon. In *Festschrift für Gerhard Seewann zum Geburtstag*. 154). Nyilván beavatkozott, de hol volt akkor már a magyar állam szuverenitása! Csáky István gróf, külügyminiszter közbelépésére a per nem folytatódott, és Huber Mátyás kormányzói kegyelemben részesült, a Magyar Királyi Kúria 1940 februárjában hatályon kívül helyezte az elsőfokú ítéletet, és megszüntette a renitens ifjú elleni eljárást.

Ennek ellenére – a talán nem nemzetiszocialista, de legalábbis erős nemzeti-szocialista befolyás alatt álló – Matthias Huber nem foglalhatta el a magyar Hitlerjugend, azaz a Német Ifjúság Egyesület vezetői posztját. Kétéves kötelező katonai szolgálatát teljesítenie kellett, s 1939 őszén a ceglédi huszároknál mint karpaszományos tizedes kezdte meg katonai szolgálatát.

Újra a Volksbund próbált rajta segíteni, s kérte a Honvédelmi Minisztériumtól a fontos feladatokra kiszemelt Matthias Huber katonai szolgálat alóli felmentését. A minisztérium felháborítónak tartotta a kérést nemcsak azért, mert háborús fenyegetettség idején az ilyen kérés elfogadhatatlan, hanem azért is, mert a hadseregben való szolgálatot a nevelés eszközének is tekintették, s ez a hazafias nevelés ugyancsak ráfért Huber Mátyásra. Másfelől viszont talán mégis engedni kellett volna. Tártani lehetett a Német Ifjúság nem kívánt radikalizálódásától. A másik jelölt ugyanis a visszatért Erdély szász fiataljai közül került volna ki. Az erdélyi szászok viszont tudvalevően magyarellenesek, s nem lett volna kívánatos, hogy a mégiscsak mérsékeltebb Huber helyett egy ilyen személy kezébe kerüljön a magyar Hitlerjugend (Deutsche Jugend) vezetése. Végül a Honvédelmi Minisztérium álláspontja bizonyult erősebbnek, s Matthias Huber csak leszerelése után, 1941. október 16-án vette át a DJ vezetését, míg 1943 novemberében frontszolgálatra újra be nem hívták. További sorsa – legalábbis számomra – ismeretlen, csupán annyit mondhatok róla, hogy nem tartozott azok közé, akiket – hasonlóan Basch A. Ferenchez – a háború befejezése után a magyar hatóságok háborús bűnösként kikértek, de még tanúként sem hallgatták ki a Basch-perben, ha egyáltalán túlélte a háborút.

(Identitás?... identitás?... identitás? – Kettős diktatúra jármában)

Hogy pontosan lássuk, miről is van szó, a Seewann Festschriftből vett alábbi idézet, ha nem is teljes mélységben, de a Volksbund politikájának lényegét világítja meg:

„A Bleyer utáni ifjabb generáció a német mozgalom múltbeli kudarcai alapján már *nem látott lebetőséget* a magyar kisebbségi kormányzattal való *együtműködésre*, s úgy látta, hogy a németiség identitásának további eróziója csakis *a magyartól teljesen elszakított* népi német identitás erősítésével valósítható meg. Vagyis a Volksbund számára csak a nyíltan felvállalt, *a magyar törekvésekkel szembemenő*, a saját megmaradásért erőteljes harcot vívó identitás volt legitim. Ehhez a segítséget pedig egyértelműen attól a Németországtól várta, amely időközben nemzetiszocialistává változott, s a hazai német kisebbséggel – az identitás-megőrzésben való segédkezésen túl – további tervei voltak. (Kiemelés A. G. – Vitári Zsolt: A német ifjúsági mozgalom a két világháború közötti Magyarországon. In *Festschrift für Gerhard Seewann zum Geburtstag*. 151.)

Az idézet a lábjegyzetek tanúsága szerint lényegében Gerhard Seewann (azaz a Südost Institut) véleményét képviseli. A magyarsággal szemben csupa negatívum, tagadás, az egyre agresszívebb birodalmi nemzetiszocializmussal szemben viszont teljes, mondhatnám, lelkes odaadás. Az általam kiemelt részek csak egyértelműbbé teszik, hogy a Volksbund nyíltan vállalta a magyar törekvésekkel szembemenő politikát. (A parlamenti csatározások sokat emlegetett kormányt támogató szavazásai a lényegen mit sem változtatnak.) A hivatalos, a trianoni katasztrófa kábulatából éppen hogy csak feleszmélő Magyarországgal semmiféle együtműködésre (írhatnék *szolidaritást* is) nem volt hajlandó. Harcában egyetlen biztos támasza a nemzetiszocialista, agresszív, rövidesen világháborút provokáló Német Birodalom, amelynek természetesen *további tervei voltak* (és ezzel a Volksbund vezetőinek is számolni lehetett volna) a számottevő katonai emberanyagot is képviselő magyarországi németekkel.

A Bleyer megjósolta harcban, ahol az egyik oldalon a Német Birodalom és a világ németisége, a másikon a Trianonban meghiport Magyarország áll, nem kétséges, hogy az össznémetiség ütőereje bizonyult erősebbnek. Magyarország nem tudott ellenállni a túlerőnek. A Südost Institut vándordiakjai azt ugyan nem érték el, hogy a határokat az ő térképeik alapján, az ő ízlésük szerint írják át, azt viszont igen, hogy a „szinte teljes mértékben Németország és az SS befolyása, illetve ellenőrzése alá került” Volksbund ellen védekező Magyarországra (Vitári Zsolt: A német ifjúsági mozgalom a két világháború közötti Magyarországon. In *Festschrift für Gerhard Seewann zum Geburtstag*. 153) rásüssék a „fasiszta” Németország utolsó csatlósa szégyenbélyeget. (Ebben nem kis része volt és van, az olykor talán még jóhiszeműnek is gondolható felelősségelhárító, bizonyítványát magyarázó Volksbund-irodalomnak.)

A Volksbund tevékenységét, politikai céljait elemző írások, egyáltalán a kisebbség és többség viszonyát vizsgáló tanulmányok központi fogalma az identitás. Ezzel a névvel összefoglalt tényezők határozzák meg az egyes ember és közösség cselekvési ambícióit, azokat a motívumokat, amelyek cselekvésre készítetik. (Az már szinte lényegtelen, hogy a késztetést követi-e cselekvés.) Ezek a motívumok természetesen a külső tényezők hatására módosulnak, sőt – és ez igen fontos –

módosíthatók. Bizonyos hatásra megerősödnek, rögzülnek, tudati szintre emelkednek, vagy éppen ellenkezőleg, elhalványulnak, a tudattalanba süllyednek, aktivitásuk, befolyásoló erejük fokozatosan csökken, s ha valami erős emocionális áramítás nem éri, végérvényesen el is veszhetnek.

Basch korábban idézett beszédében pontosan erről szólt. A magyarországi németek, vagy ahogy a közbeszédben mondták, a svábság magyarokkal szolidáris, idősebb nemzedékét a békésnek is tekinthető évek *elrontották*, azokkal nem érdemes foglalkozni, nekik – azaz a Volksbundnak – a még el nem rontott fiatalokat kell tűzön-vízen keresztül megnyerniük, hogy *együtt meneteljenek...* – nyilván a horogkeresztes birodalmi zászló alatt, az SS kötelékében, a szeretett Vezér mögött, akinek – akkor és most is! – mindent köszönhetnek.

A tűzön-vízen keresztül elérendő cél pedig nem más, mint az identitás megváltoztatása, az ifúságban a német identitás kialakítása, a német öntudat felépítése.

Nem hiszem, hogy a könyvtárnyi irodalom ellenére a következő néhány sorban megoldom az identitás körüli vita filozófiai, lélektani, szociológiai vagy éppen politikai talányait. Néhány példa bemutatásával – esetenkénti kommentárjával – legalábbis azt szeretném érzékeltetni, hogy ennek a kérdésnek a felvetése, megoldása, főként pedig jelenkori megoldatlansága milyen sorsalakító tényezőként alakítja gondolkozásunkat és társadalmi, azaz a társadalom mibenlétéről kikristályosodó gondolatainkat.

A Volksbund, de már korábban a Bleyer Jakab vezette Közművelődési Egyesület is a magyarországi németiség identitását kívánta módosítani, fel akarta ébreszteni bennük a német öntudatot a németiséghez tartozás öntudatát. Spannenberger könyvének összefoglalójában csupán etnikai öntudatról, identitásról ír: „*A Volksbund volt a német kisebbség etnikai identitásának és csoportszolidaritásának egyetlen képviselője. Ezzel párhuzamosan bizonyos mértékig a nemzetiszocialista ideológia is elterjedt a szervezetben, ezt a népiségi politika beteljesítőjének igyekeztek feltüntetni*” (Spannenberger: *Volksbund*. 387). Ez a szűk ketrec még az 1940-es évek némileg módosított fajelmélet szellemét idézi. A valósághoz – hogy ne mondjam, az *igazság*hoz – valószínűleg jóval közelebb áll a következő gondolatmenet:

„[A magyarországi németek esetében] az *etnikai identitást* hordozó elemek, a magyar identitás elemek is rávilágítanak arra, hogy itt nem csupán etnikai identitásról van szó, hanem egyúttal *kisebbségi identitásról* is, vagyis a kisebbségi lét beépüléséről az etnikai identitásba. Ez egy olyan szituáció, amely szükséges ahhoz, hogy egy etnikai kisebbség a létezését a kisebbségi keretek közepette saját belső részévé tegye. Ez általában meg is valósul, hiszen egy kisebbség önálló akarata alapján sosem akar kisebbségből többséggé válni. Mindez egyúttal azt is eredményezi, hogy e szituáció tudomásulvétele *egyfajta kettős identitás* kialakításához vezet, ami magába foglalja a többség felé megmutatkozó lojalitást is. Ez a jelenség, illetve a több etnikum által lakott magyar hazában való boldogulás és az ehhez a földhöz való ragaszkodás a hazai németiségben talán a legnagyobb mértékben alakított ki egyfajta kettős identitást, amelynek e kisebbség folytonosan számos

jelét is adta. (Kiemelés A. G. – Vitári Zsolt: A német ifjúsági mozgalom a két világháború közötti Magyarországon. In *Festschrift für Gerhard Seewann zum Geburtstag*. 147.)

Nem kétséges, hogy Franz A. Basch mikor az *elrontott* nemzedékről beszél, akikkel nem érdemes foglalkozni, ezekre a kettős identitású, menthetetlen svábokra gondol, akik sváb öntudatukat össze tudták egyeztetni az „elnyomó többség”, azaz a magyarság iránti lojalitással. (A Basch-féle harcos bundisták ezeket a megelrontott embercsoportokat enyhe túlzással megvetették, s 1945 után ők lettek a kitelepítésnek az igazi áldozatai.)

Természetesen az is kérdéses, egyáltalán létezik-e, elképzelhető-e a kettős identitás. „Megítélésem szerint – olvasom Tellér Gyula egyik tanulmányában – *nemzeti identitást csak egyetlen nemzet tagjaként* lehet átélni. A többszörös identitás fikció. Láttuk, hogyan fosztanak meg nemzeteket a nemzettudatuktól, hogyan bontják szét őket egyének halmazára, hogy aztán kis szervezett csoportok könnyen – pénzért, trükkökkel – elszerezhessék javaikat, végül élőhelyüket: hazájukat is, s az elszerzett javakkal uralkodhassanak rajtuk. A nemzeti identitás és a hozzá kapcsolódó összetartás és felelősség az egyes ember legnagyobb kincse. Amennyire a nemzet tagja védelmezi nemzetét, annyira képes a nemzet védelmezni a hozzá tartozókat” (Tellér Gyula: *A történelem főutcáján*. II. köt., 236 – Bp., Kairosz Kiadó, 2005).

A későbbiekben erre még visszatérek, csupán arra érdemes odafigyelni, hogy az idézett részben az *identitás* szűkítő jelzőt is kapott, s Tellér Gyula elsősorban *nemzeti identitásról* beszél, bár korántsem olyan kizárólagos jelentésben, mint például az annyiszor elétkozott Szabó Dezső egyik méltán híres és emlékezetes eszzejében.

„A hazai németsegek – írja Szabó Dezső –, mikor itt kenyérhez, földhöz, élethez jutottak, a magyar nemzet tagjaivá lettek, s amíg a magyar történelmi alkotás földjén élnek, csakis a magyar nemzet tagjai lehetnek. *Két nemzethez pedig tartozni nem lehet* (Szabó Dezső: *Ede megevé ebédem*. – A magyar Káosz. 313). (Ezt is példamondatként lehetne idézni a jellegzetesnek tartott magyar *kirekesztő* magatartás cáfolatára!)

Minden előzetes kommentár nélkül két, mondhatnám, erőteljesen *szubjektív*, de semmiképpen sem esetleges vagy kirívóan frivol idézettel szeretném megvilágítani az identitás mindennapjainkat is alakító kérdését és hatását.

A Fidesz elsőprő győzelmét követően a *Heti Válasz* interjút közölt Suchman Tamással, az ellenzékbe szorult MSZP egyik vezető politikusával, akiről tudni kell, hogy a magyar parlament történetében ő volt az első, aki zsidó identitását vállalva héberül szólalt fel a parlament egyik ünnepi ülésén. Az interjúban a következő olvastam:

Ön nem indul pártelnöknek? – kérdezi Stumpf András az interjú készítője.

Van önkritikám. Megosztó ember vagyok, aki ragaszkodik az identitásához. A zsidóságomhoz, például – már csak ez sem predesztinál pártelnökségre vagy miniszterelnökségre.

Nem lehet zsidó ember a szocialista párt elnöke?

Vállaltan zsidó szerintem nem. A baloldalnak történelme során sok zsidó vezetője volt, a társadalom pedig sosem bocsátotta meg ezt.

Rákosinak nem a zsidóságát: a terrort nem bocsátják meg.

Persze, de a fejekben összekapcsolódott a kettő. Én tehát most azzal töltöm az időmet, hogy kitaláljam, mit tehetek a baloldalért... (*Heti Válasz*, 2010. május 20., X. évf., 20. sz., 26).

A másik „megidézett tanú” a már eddig is többször szóba került Gratz Gusztáv, a luteránus papi, német családból származó legitimista politikus, történétíró, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE, Ungarländischer Deutscher Volksbundverein) egykori vezetője. Nézeteit legtömörebben és legpregnansabban Mauthausenben, az ottani koncentrációs tábor foglyaként, az egyik SS-katonának fejtette ki:

„Az, hogy én német származású vagyok, és a német kultúrámhoz ragaszkodom, természetesen nem akadályoz meg abban, hogy magamat politikailag teljesen magyarnak érezzem, és hazám érdekei sokkal inkább a szívemen fekszenek, mint a német Birodaloméi. (G. Gratz: *Erinnerungen*. 359 – Idézi Pál Vince Gratz Gusztáv: *Magyarország a két háború között* c. munka utószavában, 373).

Az idézetek kulcsszavai *nemzet*, *kultúra*, *politika*, mind egy-egy módosító, értelmező jelző, amely az alapszó értelmét, jelentéskörét tágítja vagy éppen szűkíti. Első rátekintésre úgy látszik, a *nemzet* és a *politika* épp a bennük rejlő és választásra készítő dinamizmusuk miatt nemigen tűrik a kettősséget.

A minden jelzőtől lecsupaszított (ilyen formában csak elméletileg létező) identitás az azonosan gondolkodókat – nevezhetjük így is: a nemzetet – összetartja, az egymás mellett létező, más és más identitás viszont megosztja a társadalmat. Kritikus helyzetben a vállaltan más identitás gyengíti a közösséget, a társadalmat, a nemzetet. Döntéshelyzetben, ha döntésre kerül sor, csak az egyik, a személyiséget, a társadalmat meghatározó, annak az érdekeit képviselő identitás érvényesül.

A kettős identitás következménye a döntésképtelenség, az pedig vészhelyzetben gyakran a megsemmisülést jelenti.

A kettős (a hármas, a négyes... és így tovább) identitás elemei természetesen minden személyiségben meglehetnek vagy megvannak (a társadalmi csoportokat is személyiségnek tekintem). Kiegyensúlyozott, nyugalmi helyzetben kiegészítik, magyarázzák, gazdagítják (olykor persze szegényíthetik is) egymást, a személyiséget, s azt a látszatot keltik, mintha léteznék többes identitás. Abban a pillanatban azonban, mikor választani kell, mikor valamilyen kihívásra választ kell adni, mindig egy a személyiséget leginkább kifejező, annak „létérdekeit” képviselő identitáskomplexus lép előtérbe, és dönt. Hogy ez mindig, minden időben, minden körülmény között azonos-e önmagával, megint más kérdés. A helyes válasz valószínűleg a *nem*, a teljes egybeesés elképzelhetetlen, hisz maga a kihívás is változó. Mint ahogy élő szervezet lévén a benyomások hatására maga a személyiség is alakul.

Utolsó tanúként hallgassuk meg az amerikai Hannah Arendt „vallomását”, aki ifjú éveiben Karl Jaspers tanítványa volt Heidelbergben. A másik korszakmeghatározó filozófust, Martin Heideggert nemcsak áhítattal hallgatta, hanem bizalmas kapcsolat is alakult ki köztük. A nemzetiszocialisták uralomra jutása után a zsidó származású Arendt előbb Párizsba menekült, később az USA-ba emigrált. A chicagói egyetemen, majd New Yorkban lett a politikatudomány professzora. A háború után felkereste egykori tanárait, s Karl Jaspershez írt leveleit kötetben is kiadták. Egyik Jaspersnek írt, 1947. június 30-án keltezett leveléből idézek:

„Szabad körülmények között tulajdonképpen minden egyes maga döntheti el, mi szeretne lenni, német vagy zsidó, vagy ahogy tetszik. Egy nem nemzeti köztársaságban, amilyen az Egyesült Államok, amelyben a nemzetiség és az állam nem identikusak egymással, e kérdésnek többé kevésbé csak szociális és kulturális jelentősége van, politikai jelentőséggel nem bír. (Így például az ún. antiszemitizmus itt tisztán szociális jellegű, s ugyanazok az emberek, akik semmiképpen sem akarnak zsidókkal egy szállodában lakni, csodálkoznának és felháborodnának azon, ha a zsidó polgártársaiktól meg akarnák vonni a választójogot. Ez persze megváltozhat, egyelőre azonban ez a helyzet.) Európa nemzetállam rendszerében mindez nehezebb” (Hannah Arendt–Karl Jaspers: Briefwechsel, 1926–1969. Hrsg. Von Lotte Köhler und Hans Saner. München–Zürich, Piper, 1993, 127. – In Vajda Mihály: *A német zsidóság*. – Küzdelem az igazságért. Szerk. Karsai László és Molnár Judit. Bp., 2002, MAZSIHISZ, 760).

Hannah Arendt nyomán kulcsszavaink közé felvehetjük még a *szociális* szavunkat. (Bizonyára tovább is bővíthetnénk ezt a sort, de nincs értelme, amúgy sem törekszünk teljességre.) Ennél azonban jóval lényegesebb az a kritérium, hogy „szabad körülmények között”. Ami – és ezt tudomásul kell vennünk – a maga teljességében igen ritkán valósul meg. Legfeljebb ebben a formában: „viszonylag szabad körülmények között”, ami Arendt szóhasználatában a „nem nemzeti köztársaság” kifejezéssel azonos. Ebben a Hannah Arendt bemutatta, idealizált erőterben még el is képzelhető a kettős (a sokszoros) identitás, az, hogy az egyén és népcsoport (mivel semmiféle külső kényszer nem működik) maga döntheti el, esetleg váltja identitását.

Csakhogy bárhonnán nézzük is, jelenleg Európa nemzetállamrendszerében élünk. De még ha hiszünk is benne – mint ahogy hinnünk kell –, hogy ezek a kívánatos *szabad körülmények* létrehozhatók, persze semmiképpen sem a nemzet megtagadásával, hanem az *autonómiák rendszerének* megteremtésével, egy pillanatra sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezt az olykor álmokkal is átszótt nyugalmi állapotot a diktatúra megjelenése egy csapásra szertefosztatja. Az egyénnek, a társadalmi csoportoknak, ha élni akarnak, egyértelműen színt kell vallaniuk, mégpedig a domináns (vagy azzá váló) legerősebb identitás követelményei szerint.

A diktatúrák erőterében nincs kettős identitás.

Magyarország pedig 1920-tól kezdődően a diktatúra, majd a *kettős diktatúra* erőterében élt. A *Trianon-diktatúra* az ún. kisantant sosem csillapodó gyűlöletgyű-

rújében öltött testet, a másik diktatúra fenyegetését pedig a hitleri Harmadik Birodalom *faji alapú diktatúrája* jelentette. A kettő egybejárásának lett következménye („eredménynek” is lehet nevezni) a Horthy-korszak megkerülhetetlen (végül katasztrófába torkolló) revíziós, országnagyobbító politikája.

A német származású Gratz Gusztáv életpályája pontosan jelzi, hogy ebben a térségben egy magyar identitású személy meddig mehet el a német kisebbség érdekeinek védelmében. Más megfogalmazásban: ameddig Gratz Gusztáv elment, amennyit ő vállalt, az még a magyarság érdekeit szolgálta. Akik ezt a határt átlépték, azok megszegték nem a magyar állam, hanem a magyarság iránti lojalitás követelményét, azok a magyarságtól idegen érdekek szolgálatába álltak.

Gratz Gusztáv, mint a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE, Ungarländischer Deutscher Volksbundverein) egyik vezetője „sikraszállt a hazai németiség jogos kulturális igényeinek a kielégítéséért, azaz a németnyelvű *iskoláztatásért és művelődési* lehetőségek biztosításáért, de a leghatározottabban elutasított minden olyan törekvést, amely a népcsoport *politikai megszervezését* célozta, és elutasított mindennemű össznémet szolidaritást, ha az Magyarország érdekeiben ütközik” (Pál Vince írja Gratz Gusztáv: *Magyarország a két háború között* c. munka utószavában, 373).

Gratz Gusztáv életútját figyelemmel kísérve könnyen támadhat olyan benyomásunk, hogy „a személyes és kollektív identitás a modern világban [csak] kulturálisan értelmezhető”. *A csak* kiegészítéstől eltekintve ezt sugallja Papp Endre miközben S. Varga Pál könyvéhez fűz megjegyzéseket (A nemzeti irodalomszemléletről. *Hitel*, 2010, XXIII. évf., 9. sz., 12). Ebből magától értetődően következik, hogy a „kultúra olyan tér- és időösszefüggés, amely az identitást teremti és alakítja”, valamint a „lényegi állandóság a változatok sokszínűségében bontakozik ki” (uo. 16). Az identitás és az azzal lényegileg azonosítható nemzettudat tehát egyértelműen – vagy legalábbis döntően – *kulturális* kérdés.

Más megközelítésben: *a kultúra mély átérzése categoricus imperativusszá lényegül.*

(Csak zárójelben jegyzem ide Gerhard Seewann óvatos identitásmeghatározását: *Az identitást úgy kell tekinteni, mint az életben való eligazodás saját magunk és mások általi magyarázatának kölcsönhatását.* – Identität ist als ein wechselseitiges Erlebnis von Selbst- und Fremdeninterpretation zum Zweck der Lebensorientierung zu betrachten.) (Seewann, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik.* Ausgewählte Aufsätze. Budapest, 2000, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely–Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. Kisebbségek Kelet-Közép-Európában 4. – Idézi Zsuzsanna Gerner: *Festschrift*, 268).

Mikor a német népcsoport *politikai* megszervezését is vállaló Bajtársi Szövetség működését Imrédy miniszterelnök jól meggondolt külpolitikai meggondolásból Magyarországi Németek [Népi] Szövetsége néven (Volksbund der Deutschen in Ungarn) legalizálta, Gratz Gusztáv pontosan látta, hogy ő ezen az úton nem lehet társuk, s minden tisztségéről lemondott. Szerinte a Volksbundot jellemző össznémet szolidaritás szembeállt már 1938-ban, megalakulása kezdetén is a magyarság érdekeivel. „*A Volksbund fokozatos radikalizálódására és egyre erőteljesebb náciifikálására*

azonban csak a negyvenes évektől került sor, aminek elsősorban az volt az oka, hogy a Magyarországhoz visszacsatolt erdélyi és délvidéki területek németisége erre az időre már javarészt mindenben eleget tett a németországi elvárásoknak, s általánossá váltak a náci szólások és jelképek. Ráadásul a Volksbund szinte teljes mértékben Németország és az SS befolyása, illetve ellenőrzése alá került” (Vitári Zsolt: A német ifjúsági mozgalom a két világháború közötti Magyarországon. In *Festschrift für Gerhard Seewann zum Geburtstag*. 153).

„A Volksbund léte végeredményben a Harmadik Birodalom politikájának volt köszönhető. Így a magyar politikai elit abban kizárólag a nemzetiszocialista népcsoport-politika termékét, vezetőiben pedig a Harmadik Birodalom ’meghosszabbított karját’ látta” (N. Spannenberger: *Volksbund*. 158).

